

MUSTAFA KAMAL ATATÜRK VƏ NƏRİMAN NƏRİMANOV

(Böyük türk xalqına məhəbbətdən qaynaqlanan qardaşlıq)

Teymur ƏHMƏDOV

(Əvvəli ötən sayımızda)

Komissiya Nəriman Nərimanovun təkidli tələbinə görə qərara alır: Cəzirəyə daha əsir göndərilməsin; Cəzirədə saxlanan qocalar və müharibədə iştirak etmiş əhali və uşaqlar vətənlərinə göndərilsin və ya cəmiyyəti-xeyriyyənin himayəsinə verilsin; Xəstələr tezliklə cəzirədən şəhərə müalicəyə göndərilsin; Cəzirədə saxlananların yemək-ichməkləri artırılmalı və alt-üst paltarlarına diqqət yetirilsin.

Nəriman Nərimanovun Nargin cəzirəsində əsirlər problemini ortaya qoyması "Bəsirət" (25 noyabr 1917), "Hümmət" (28 noyabr 1917), "Açıq söz" (7 dekabr 1917), "Bakinski raboçiy" (8 dekabr 1917) və digər qəzetlərdə ictimaiyyətə çatdırılması, Bakı şəhər Dumasında tarixi çıxışı təsirsiz qalmadı. Sanki ildırım çaxdı, yatanlar oyandı. Bu böyük tarixi hadisə Rusiya İmperiyasının Türk xalqlarına qarşı xəyanətkar siyasətini ifşa etdi. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının türk soydaşlarına doğma münasibətini, sədaqətini, qeyrət və dəyanətini açıb göstərdi.

Bakı şəhər Duması Nərimanovun rəhbərlik etdiyi komissiyanın təkliflərini təsdiqləyib Tiflisə, Qafqazın Mərkəzi İnzibati İdarəsinə göndərdiyi təcili teleqramın cavabında Nargin hərbi düşərgəsindən ən ağır xəstələrin çıxarılmasına və cəzirədə yaşayan əsirlərə xeyriyyə cəmiyyətlərinin köməyinə icazə verildi.

Müsəlman Milli Komitəsi və Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Nargin hərbi düşərgəsində komissiyanın müəyyən etdiyi üç yüz xəstə-türk, alman, avstriyalı hərbi əsiri şəhərdə 16-cı lazaretdə yerləşdirdi.

Rusiyanın müsəlman bölgələrində, eləcə də Bakı və Gəncə şəhərlərində müharibə bölgələrində və hərbi düşərgələrdə acınacaqlı şəraitdə əzab çəkən qocalara, qadın və uşaqlara kömək məqsədilə xeyriyyə tədbirləri görüldü. Uşaq evləri yaradıldı. "Açıq söz" qəzeti (7 yanvar 1917) yazırdı: "...Narginə əsir sifəti ilə yaşamaqda olan 130 nəfər körpə türk balaları şəhərə gətirilib Çəmbəkəndin qabağındakı mülkdə yerləşdirilmişdi. Bu balalara baxmağı "Möh-taclara kömək" Cəmiyyəti öz öhdəsinə alıb və hər bir məxarici boynuna götürüb. Bu yetimlər evini saxlamaq cəmiyyətlər hər ay 10 min manata başa gələcəkdir".

Nərimanov türk xalqının düşər olduğu ağır günlərdə əməli fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltdi. O, rəhbərlik etdiyi "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatının ən fəal üzvlərini türk əsirlərin qaçırılması, göndərilməsi, xəstələrə yardım olunması işinə səfərbər edir.

"Hümmət" qəzetinin 12 dekabr 1917-ci il tarixli nömrəsində Doktor Nəriman bəy Nərimanovun müraciəti onun xalq əhəmiyyətli problemin həllinə, kütləvi xarakter almasına necə həssaslıqla yanaşmasını sübut edir:

"Bununla camaata elan edirəm ki, Nargin cəzirəsində əsirlərlə bir yerdə yaşayan uşaqlara və əsir hesab olmayan qoca kişilərə hər növ kömək etməyi icraiyyə komitəsi tərəfindən mənə mühəvvəl olunubdur. Ona binaən hər kim nə yol ilə bunlara və ümum əsirlərə köməklik etmək istəsə mənə rücu etməlidir.

Adres: İsmailiyyə binası, "Hümmət" in idarəsi, səhər saat 9-dan axşam saat 6-yədək. Xüsusi görüş üçün axşam saat 5-8-dək qəbul edirəm.

Doktor N.Nərimanov.
Telefon 37-34".

Göründüyü kimi, Nərimanov Nargin cəzirəsindəki məhbusların taleyi məsələsinə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, əhalinin kütləvi halda onlara maddi və mənəvi yardım göstərməsinə günün ən vacib, təxirəsalınmaz vəzifəsi kimi baxırdı.

Nərimanovun bu yöndə təbliğatı və təşkilatçılıq fəaliyyəti böyük əks-səda doğurur, təsirsiz qalmırdı. Hətta türk əsirləri də Nərimanovun necib təşəbbüsünü, fədakarlığını təqdir edir, ona öz minnətdarlıqlarını bildirirdilər. Hafiz Feyzulla və Mustafa Həmdi "Hümmət" qəzetinin 1918-ci il 31 may tarixli sayında dərc etdikləri "Ərzi təşəkkür"ündə minnətdarlıq hissi ilə yazırdılar:

"Nargin adasında yaşayan əsirlər arasında, ana, ata, qohum və ev-əşiyindən ayrı düşmüş beşdən on beş yaşınadək türk uşaqlarının qiymətli həyatlarının məhv olmasını, istiqballarının təmini üçün şəfqətli bir ata kimi diqqəti-qəlbə malik olan Nəriman bəy cənablarının adada, uşaqlar arasında göz yaşları tökərək gözdiyi, bu yetimlərin başlarını sığallayaraq "balalarım, sizi Bakıya aparacağam" deyərək vədi ilə bu məsumların ahu zarlarını təskin etdiyini gördüncə, ona dualar etdik... Son zamanlarda hadisə nəticəsində möhtərəm Nəriman bəy Nərimanovun idarəsinə alınması üçün getmişdik... Bir nəticə əldə edə bilməyib adaya qaytarılmadığımızdan xəbərdar olan Nəriman bəy cənabları təkrar adadan şəhərə aparıb üçüncü dəfə tədrisatə başladığımızda, onun əhəmiyyətinə minnətdar olduğumuzu və təşəkkürümüzü bildiririk...".

Türklərin müharibədə düşər olduğu faciə ümummüsəlman dərindən çevrilmişdi. "Qardaş köməyi", "Türk əsirlərinə yardım komitəsi", "Möh-taclara kömək", "Bakı İslam Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi", "Müsəlman Qadınlarının Xeyriyyə Cəmiyyəti" və "Qırmızı Xaç Cəmiyyəti" cəbhə bölgələrində, hərbi düşərgələrdə köməksiz qalan uşaqlara, qadınlara, qocalara maddi, tibbi yardım etməklə və əsirləri həbsxanalardan qaçıdırıb vətənlərinə yola salmaqla məşğul olmağa başladı.

Hüseyn Cavid ("Hərb və fəlakət", "Türk əsirləri"), Əli Nəzmi ("Arş irlə"), Əli Razi Yusifzadə ("Qonaqlara"), Əhməd Cavad ("Yazıq"), Ömər Faiq Nəmanzadə ("Bən kiməm?"), Xəlil İbrahim ("Müharibə və qadınlar"), Rəşid Yusifzadə ("Ruhanilərimiz"), Sultan Məcid Qənizadə, eləcə də digər yazıçı və publisistlər müharibənin törətdiyi faciələrə, türk millətinin, günahsız insanların başına gətirilən müsibətlərə qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

Bakı və Bakıtrafi kəndlərdə hamı müsəlman qardaşlarına kömək etməyə namus və şərəf işi kimi baxırdılar.

"Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" milyonların maddi və mənəvi köməyi sayəsində məhbusları paltar, ərzaq, su ilə təmin edirdi. Cəmiyyətin üzvləri ictimaiyyətin arzusunu nəzərə alıb bütün əhalini ümumxalq işinə cəlb etmişdi. Onlar çayxanalarda, klublarda, evlərdə görüşlər təşkil edib ianə toplayırdılar.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı məktəbin müəllim və şagirdləri türk əsirlərinə yardım məqsədilə məktəbin iclas zalında 3 pərdəlik "Bədbəxt bala" dram əsərini səhnəyə qoymuşdular.

Cəmiyyət müsəlmanların maddi köməyi ilə Novruz bayramında nəşr etdiyi "Qardaş köməyi" qəzetinin satışından toplanan 1300 manata türk əsirlərinə dərman, tibbi ləvazimat və adyal alıb göndərmişdi.

1917-ci il aprelin 15-də Bakıda "İsmailiyyə" binasında Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayı başlanmışdı. Rəyasət heyətində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman bəy Nərimanov, Fətəli xan Xoyski, İbrahim bəy Heydərov, Nəsim bəy Yusifbəyov və Məhəmməd Həsən Hacınski əyləşmişdi. Zalda Türküstandan Dağıstana qədər ümum Qafqazın hər tərəfindən nümayəndələr vardı. Rusiyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr də iştirak edirdilər. Tarixi qurultayda ictimai-siyasi vəziyyət və qarşıda duran vəzifələr müzakirə olunurdu.

Azərbaycanlı vətənpərvər gənclər ölkənin taleyi ilə ciddi maraqlanırdılar. Onlar "Qafqaz Müsəlman Tələbələri Cəmiyyəti" yaratmış, gizli fəaliyyətə keçmişdilər. İstiqlaliyyət təşnəsi olan gənclər milli orduya könüllü əsgər toplanmağı və Nargin cəzirəsindəki hərbi əsirləri qaçıрмаğı qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Rusiyada ictimai-siyasi, iqtisadi böhran, ölkədə baş verən proseslər elə vəziyyət yaratmışdı ki, hərbi əsirlərin ciddi nəzarət altında saxlanması yetərli deyildi. Rusiyanın "fəhlə batalyonları" və həbs düşərgələrindən türk, alman və avstriyalı hərbiçilər qaçıb Azərbaycana pənah gətirirdilər. Rusiya hakim dairələri ciddi axtarış-əməliyyat tədbirləri həyata keçirmək iqtidarında olmasa da, həbs düşərgələrindən əsirlərin qaçmasından narahat olur, inzibati idarələrə bu axının qabağını təcili almağı tapşı-

rırdı. Xəfiyyətlər hər yerdə vurnuxurdu, öldən-ayaqdan düşürdü.

Bakıda xeyriyyə cəmiyyətləri sahibkarların maddi və mənəvi köməyi sayəsində həbs düşərgələrindən əsirlərin qaçırılması, qayğı ilə qorunması, vətənlərinə yola salınması işini mütəşəkkil şəkildə təşkil etmişdi. Xəstə və yaralı əsirlər evlərdə müalicə ediləndən sonra o biri soydaşları kimi paltarları dəyişdirilir, saxta İran pasportu cibində arxayınca şəhər şəraiti ilə tanış olurdular. "İsmailiyyə" binası yaxınlığında xüsusi bir yeməxanada "İran müsafirləri" hər gün çay içər, yemək yeyər, pul vermək bəhanəsi ilə kassaya yaxınlaşar, "verdiyi pulun qalığını" alırmış kimi kassirdən xərclik alırdılar. Dükançılar türklərlə alver edərkən onlara qarşı qayğı ilə davranar, bəzən pul götürməzdilər.

* * *

1920-1921-ci illərdə Mustafa Kamal Paşa ilə Nəriman Nərimanov arasında "müxtəlif tarixlərdəki yazışma və məktublardakı söhbət, qarşılıqlı ortaq fikirlər" əsasında yaranmış dostluq münasibətləri sarsılmaz qardaşlıq əlaqələrinə çevrilmişdir.*

1920-ci ildə N.Nərimanovun "müstəqil sovet Azərbaycanına" Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi başçılıq etməsi Mustafa Kamalı məmnun etmişdi. O, Azərbaycanla dostluq əlaqələri qurmaq üçün tanınmış şair və diplomat Memduh Şevket Esendağı səfir göndərir. Bir ildən sonra Türkiyədə, Ankara şəhərində Azərbaycan səfirliyi açılarkən ilk səfir İbrahim Əbilovun dəvətəni qəbul edib açılışda şəxsən iştirak edən Mustafa Kamal Paşa "Azərbaycan bayrağını öz əlləri ilə qaldırır" və çıxış edərək deyir: "Milli hüduhumuz içində azad müstəqil yaşamaq istəyirik. Millətimiz bu istəyimizin qardaş Azərbaycan xalqı və hökuməti tərəfindən dəstəkləndiyi üçün böyük qürur hissi duyur. Türkiyə və Anadolu türkləri azərbaycanlı qardaşlarının onlara bəslədikləri xoş və gözəl duyğulara böyük dəyər verirlər. Yaşasın Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı". (Hüseyn Adıgözəl "Atatürk, Nərimanov və Türk Qurtuluş Savaşı". "Respublika" qəzeti 19 iyul, 2019-cu il).

Türkiyə-Azərbaycan dostluq münasibətləri Mustafa Kamal Atatürkün ölkədə Türk Qurtuluş Savaşı apardığı dövrə təsadüf edirdi. Türk tədqiqatçısı Hüseyn Adıgözəlın araşdırmalarına görə, Mustafa Kamal Paşa "Qərbin böyük güclərinin düşməni olan Sovetlər Birliyindən imperializmə qarşı savaşamaq üçün dəstək və yardım" almaq niyyəti ilə Moskvaya göndərdiyi nümayəndə heyəti "heç kimsə ilə görüşmədən geri dönmək məcburiyyətində qalır". Hakim rəsmi dairələr Türkiyə nümayəndə heyətini qəbul etmir.

Moskvanın etinasızlığı N.Nərimanovun inandığı prinsip və qanunlara zidd idi. Yenidən uyuşmaqda olan "son dərəcə gərəklili və önəmli" diplomatik münasibətə son qoyula bilərdi.

Hüseyn Adıgözəlın dediyi kimi, N.Nərimanov Türk Qurtuluş savaşının uğurla, qalibiyyətlə başa çatmasının Şərq xalqları üçün yaxşı bir nümunə olacağını düşünürdü".

* a o æ ø ß °E
°E a ß æ æß ø ß° ßı ß .
°E ø æ ß ı æE
- °°E .
Æ :ø :// æ Æ°Eæ - wæ .

(Davamı 5-ci səhifədə)

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 1921-ci il fevralın əvvəlində Moskvaya göndərdiyi nümayəndə heyəti Mustafa Kamal Atatürkün tövsiyəsi ilə əvvəlcə Bakıda N.Nərimanovun dəvətində olması təsadüfi deyildi. Nərimanov Leninə məktub yazıb Behbud Şahtaxtinskini də Türk nümayəndə heyəti ilə Moskvaya göndərir.

Lenin tutarlı arqumentlərlə yazılmış N.Nərimanovun məktubunu 1921-ci il fevralın 19-da Mərkəzi Komitənin üzvləri ilə də tanış edir. N.Nərimanov məktubun bir yerində Leninə yazırdı: "Erməni məsələsi türklər üçün ölüm-qalım məsələsidir. Bu məsələdə Türklərin yanında yer almanız, bütün Şərq xalqlarını itirə bilərik və Azərbaycanı əldə saxlamaq mümkün olmaz! ("Respublika" qəzeti, 10 iyul 2019-cu il).

Hadisənin axarından görüldüyü kimi, gözlənilən nəticədən anlaşılır ki, Lenin xarici işlər naziri ermənipərəst Çiçevrin kimi düşünən, türk heyətini soyuq qarşılayan və təkliflərini diqqətə almayan rəhbərlərin münasibətəlrini nəzərə almadan Nərimanovun məktubundakı xəbərdarlıqlarına diqqət yetirmiş, "tərəflər arasındakı anlaşmanın gərəkli olması qənaətinə gəlmişdir". Ona görə də Türkiyə nümayəndə heyətinin Rusiya Federasiyası ilə anlaşmasında uğur əldə edilir: "Türkiyə bir milyon qızıl pul borc alır. Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması razılaşdırılır. Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə ortaq düşmənləri İngiltərəyə qarşı hər məsələdə iş birliyində olmağı qərarlaşdırırlar".

N.Nərimanov Türkiyənin ağır durumunda onun böyük bir dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə nail olur.

Hüseyn Adıgözəl yazır: "Ankara hökumətinin Sovet İttifaqı tərəfindən tanınması beynəlxalq siyasi müstəvidə çox önəmli hadisə idi. Bu uğurun memarlarından biri, heç şübhə yoxdur ki, o dövəmdə

MUSTAFA KAMAL ATATÜRK VƏ NƏRİMAN NƏRİMANOV

(Böyük türk xalqına məhəbbətdən qaynaqlanan qardaşlıq)

Azərbaycan Şura hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov idi".

Türkiyə ordusunun Qurtuluş Savaşında işğalçı qoşunlarına vurduğu zərbələr Azərbaycanda böyük sevinclə qarşılanırdı. N.Nərimanovun tapşırığı ilə Azərbaycanın xarici işlər komissarı Davud Hüseynov Türk xalqını, Türkiyə Böyük Millət Məclisini və onun rəhbəri Mustafa Kamal Paşanı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Azərbaycan xalqı adından təbrik edir. Bu münasibətlə 1921-ci il may ayının ortalarından hər ay Azərbaycan hökuməti Türkiyəyə 62 sistern neft və üç vaqon kerosin göndərməyi qərara almışdı.

...1922-ci ilin iyul ayına qədər 9 min tondan çox kerosin və 350 ton benzin göndərilmişdir. 1921-ci il martın 17-də Türkiyənin səfiri Memduh Şovkət bəy Mustafa Kamal Paşanın təqdim etdiyi məktuba əsasən N.Nərimanov "hökumət üzvlərindən bəzilərinin qarşı çıxmasına rəğmən" dərhal xəzinədə olan 500 kilo qızılı Ankaraya göndərdi. Əlavə də 30 sistern neft, iki sistern benzin və 8 sistern mədən yağı göndərdi.

1921-ci il martın 23-də Mustafa Kamal Paşaya cavab məktubunda Türk ordusunun zəfərini təbrik etdikdən sonra ona səmimiyyətlə yazırdı: "Paşam, Türk millətində bir ənənə vardır, qardaş qardaşa borc verməz, qardaş qardaşın hər çətin durumunda əlindən tutar. Biz qardaş xalqıq, hər zaman və hər şərtlər altında bir-birimizin əlindən tutacağıq. Bu gün etdiklərimiz bir qardaşın qardaşına etdiklərindən başqa bir şey deyildir" (Doğan Avcıoğlu. "Milli Qurtuluş tarixi" III-cild, səh. 438. Sitat Hüseyn Adıgözəlin məqaləsindən götürülmüşdür).

Tədqiqatçı alim Hüseyn Adıgözəl dediyi kimi: "Tarixi mənbə və qaynaqlar təsdiq edir ki, Nərimanov Azərbaycan Dövlətinin başında qaldığı iki il boyunca Moskvaya bağlı olmasına baxmayaraq, müstəqil dövlət başçısı kimi hərəkət edərək, Türkiyə hökuməti ilə olan əlaqələri daha yüksək ölçü və miqyaslara daşımış və hər şeydən önəmlisi, çox çətin durumda olan Anadoludakı qardaşlarına dövlətinin bütün imkanlarını səfərbər edərək, heç kimsədən çəkinmədən əlindən gələn hər cür yardım etmişdir. Bütün bunlar sənəd və mənbələrdə öz əksini tapsa da, tarixi dəyərini almamışdır". Həqiqətən də, 1970-ci ilədək Sovetlər Birliyində belə olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev böyük Nəriman Nərimanov adının, fəaliyyətinin, ədəbi irsinin millətin salnaməsində mövqeyini, tarixi dəyərini qiymətləndirməyə nail oldu, həqiqəti barpa etdi. Bakının ən görkəmli yerində onun əzəmətli heykəlini ucaldı. Beləliklə, xalqın böyük oğlu Nəriman Nərimanovun əbədiyaşarlıq haqqının təməli qoyuldu. Şükürlər olsun!..